

**БЕРЕЗА І КАЛИНА В СУЧАСНІЙ МОВНІЙ СВІДОМОСТІ
(за матеріалами вільного асоціативного експерименту)** —

У статті за матеріалами асоціативного експерименту досліджено мовну свідомість школярів на прикладі слів *береза* і *калина*. Метою розвідки є аналіз асоціативних полів, пошук закономірностей в асоціативних взаємозв'язках, а також виявів універсальних і національно-культурних елементів в асоціативній семантичній структурі слів-стимулів.

Ключові слова: асоціативний експеримент, асоціативне поле, мовна свідомість.

Необхідність використання асоціативного експерименту як дослідницького методу в прикладній лінгвістиці з'явилася у зв'язку з розробкою проблеми методичної типології лексики і спробою кількісно визначити труднощі запам'ятовування іншомовного слова¹. Асоціативні експерименти дозволили встановити, що характер та інтенсивність взаємодії мов у процесі навчання залежать від рівня володіння другою мовою². За допомогою асоціативного експерименту досліджувалися питання словотвору в умовах навчального білінгвізму, установлювалися закономірності взаємодії і взаємопроникнення різномовних структур у свідомості білінгва порівняно з мовною свідомістю монолінгва³, параметри внутрішнього лексикону дитини дошкільного віку⁴, визначалася роль художньо-образних асоціацій у загальному і мовленнєвому розвитку дитини⁵.

Варто навести й такі прикладні результати експерименту, як укладання асоціативних словників школярів: асоціативний словник молодших школярів⁶, асоціативний словник дітей дошкільного віку⁷. У прикладних лінгвістичних дослідженнях, зокрема в галузі лінгводидактики, послуговуються також асоціативними словниками, матеріал яких є результатом опитування значної кількості людей (від 200 до 1000) без вікових чи будь-яких інших обмежень. Такими слов-

¹ *Залевская А. А.* Слово в лексиконе человека: психолінгвістические исследования.— Воронеж, 1990.— 205 с.

² *Сазонова Т. Ю., Тягунова А. Ю.* Экспериментальное исследование процесса идентификации английских прилагательных в условиях овладения и владения языком // Актуальные проблемы психолінгвістики: Слово и текст.— Тверь, 1996.— С. 18–23.

³ *Подражанская Н. Т.* Опыт анализа словообразовательных реакций // Психолінгвістические исследования в области лексики и фонетики.— Калинин, 1983.— С. 124–133.

⁴ *Акуленко А. А.* Параметры внутрішнього лексикону дитини шкільного віку: Автореф. дис. ... канд. філол. наук.— К., 2007.— 21 с.

⁵ *Мельник Н.* Роль художественно-образных ассоциаций в общем и речевом развитии ребенка // Слово. Стиль. Норма: Сб. науч. работ.— К., 2002.— С. 81–86.

⁶ *Овчинникова И. Г. и др.* Лексикон младшего школьника (характеристика лексического компонента языковой компетенции).— Пермь, 2000.— 312 с.

⁷ *Соколова Т. В.* Ассоциативный словарь ребенка. Вербальные реакции детей 3–7 лет: От стимула к реакции.— Архангельск, 1996.— Ч. 1.— 82 с.

никами є, наприклад, «Словник асоціативних норм української мови»⁸, «Русский ассоциативный словарь»⁹ та ін.

Дані асоціативних словників школярів використовувалися для виділення найактуальніших для школярів ситуацій спілкування, знання ними семантики імен предметів, дій, ознак і т. ін., типів текстів, відображення прецедентних феноменів тощо.

Незважаючи на значні здобутки в застосуванні асоціативного експерименту в навчальній практиці, на глибокі наукові дослідження у цій царині, появу низки нових асоціативних словників, наприклад «Українського асоціативного словника»¹⁰, останнім часом прийшло розуміння того, що асоціативний експеримент може прислужитися і в аналізі стану комунікативної компетенції учнів (у нашому випадку йдеться про аналіз компетенції, сформованої на уроках російської мови в школах з українською мовою навчання). Як зазначають спеціалісти в галузі психолінгвістики, поняття мовної і/або комунікативної компетенції співвідносяться з поняттям мовної свідомості, як такі, що пов'язані з мовленнєвою діяльністю людини¹¹.

Метою розвідки є вивчення мовної свідомості школярів на прикладі слів *береза* і *калина*, що передбачає: аналіз отриманих асоціативних полів; пошук закономірностей в асоціативних взаємозв'язках; вияв універсальних і національно-культурних елементів в асоціативній семантичній структурі слів-стимулів.

Джерельною базою цього дослідження слугував матеріал опитування, проведеного у травні 2011 р. у школах м. Миргорода. В експерименті взяли участь 183 учні 5–9 класів, базу даних становлять 183 анкети із зафіксованими в них реакціями. Процедура експерименту проводилася в усіх школах за єдиною методикою. Слова-стимули подавалися в усній формі, кожна відповідь записувалася учнем відразу після прослуховування стимулу. Вибір слова-реакції не обмежувався ні формально, ні семантично. Часу для запису виділялося рівно стільки, щоб можна було записати приблизно три реакції. Відомо, що при жорсткому обмеженні часу, точніше, відсутності часу на обдумування, респонденти дають найтиповіші відповіді, тоді як збільшення часу урізноманітнює відповіді і викликає появу незвичних і навіть унікальних асоціацій.

Обрані для асоціативного експерименту слова-стимули *береза* і *калина* не входять до ядра мовної свідомості носіїв мови: слово *береза* не зафіксовано жодним із зазначених асоціативних словників як слово-стимул, а слово *калина* наявне лише в «Українському асоціативному словнику». Їх вибір для нашого експерименту зумовлено кількома причинами. Насамперед вони є ефективним засобом доступу до знань про природні умови існування людини, належать до одного з найстаріших шарів лексики, є одиницями тематичної групи слів «Природа». Маючи усталене значення в багатьох мовах, зокрема в українській і російській, кожне з яких упродовж віків сформувало в семантичній структурі свої конотації, які дозволяють виявити специфіку мовної картини світу та її усвідомлення учнями. Крім того, соціокультурна компетенція як складник комунікативної компетенції учня передбачає серед низки інших питань і знання природ-

⁸ Бутенко Н. Г. Словник асоціативних норм української мови / Наук. ред. А. С. Супрун.— Л., 1979.— 120 с.

⁹ Русский ассоциативный словарь / Сост. Ю. Н. Караулов, Ю. А. Сорокин, Е. Ф. Тарасов, Н. В. Уфимцева, Г. А. Черкассова.— М., 1998.— Кн. 5. Ч. 3.— 204 с.

¹⁰ Мартінек С. Український асоціативний словник : У 2 т.— 2-е вид., стер.— Л., 2008.

¹¹ Залевская А. А. Введение в психолінгвістику.— М., 1999.— С. 92.

но-географічних факторів становлення і розвитку соціуму. Важливим є й те, що ці слова мають значні дидактичні потенції і цілком можуть прислужитися для аналізу вербального вияву образів свідомості й оцінки знання країнознавчого компонента семантики.

Кожне слово отримало практично однакову кількість реакцій: 454 на слово *береза* і 458 на слово *калина*. П'ять респондентів не дали жодної реакції на слово *береза* і шість — на слово *калина*, відповідно по дві відповіді ми не в змозі були прочитати. У поданій таблиці наведено найчастотніші приклади вербальних реакцій, які називають культурно-первинними і які формують центр асоціативного поля; підкреслені реакції становлять його ядро. Одиночні асоціації, що належать до периферії, у це поле не включено, хоча й вони становлять важливий матеріал для дослідження. Цифри, виділені в таблиці напівжирним шрифтом, позначають кількість слів, близьких за значенням, наприклад, реакцію *Україна* репрезентують ще асоціації *символ України, символ* (сумарно вони становили 54 реакції), у парі *береза — черно-белая* було ще таке позначення чорно-білого кольору: *черный и белый цвета, пятна, белый, белая, зебра* (10 реакцій).

Таблиця

Центр і ядро асоціативного поля слів <i>береза, калина</i>	
<i>Береза</i>	<i>Калина</i>
сок — 121 реакція (27 %)	Україна — 54 реакції (12 %)
дерево — 50	ягода — 36
стройная — 15	красная — 26
красивая — 12	куст — 20
черно-белая — 10	кислая — 14
кора — 6	варенье — 13
листья — 5	полезная — 9
сережки — 5	горькая — 7
Россия — 4	чай — 6
почки — 2	песня — 3
роща — 2	вкусная — 3
	гроздь — 2

Накопичений у науці досвід використання асоціативних текстів свідчить, що лише деякі асоціації є унікальними, більшість же — типові. Власне, це було підтверджено експериментом (див. табл.). Цікаво, що й деякі одиночні реакції, які не подано в таблиці, виявилися також типовими, наприклад: *береза — корни, запах, природа, весна; калина — сердечки, косточки, сады, природа, сладкая, терпкая, маленькая, зеленая, красивая, малина, автомобиль* (асоціація з автомобілем «Лада Калина»). До унікальних, скоріше суб'єктивних, можна віднести *береза — мое окно, консервация, стража, гнезда для птиц, птицы, одиночество, девушка, плакать; калина — пирожки, маска, дедушка, бабушка, йогурт, болезнь*.

Сформовані поля-концептосфери містять основні та периферійні ознаки, іноді навіть випадкові, пізнання яких відбувається в учнів упродовж їхнього

життєвого досвіду — чи то навчального, чи побутового, чи будь-якого іншого. Типове, стереотипне уявлення про отриманий стимул експлікується у 82% реакцій дітей; індивідуальне, суб'єктивне, виражене в окремих реакціях, становить 12%, нульова реакція — 0,06%. Та все ж обидва типи реакцій — типові та індивідуальні — увиразнюють мовну свідомість школярів, яка відображає навколишню дійсність крізь призму суб'єктивізму, що й засвідчує факт ядерного асоціативного значення слова: *береза* — це сік, а *калина* — символ України. У зв'язку з цим ще О. О. Потебня зазначав, що всі здобутки мислення, хоча й зумовлені зовнішнім світом, є продуктом особистісної творчості¹².

Як відомо, тлумачення слів у словниках ґрунтується на типових родо-видових характеристиках предмета, дії чи ознаки. Так, порівнюючи тлумачення слова *береза* в «Большом толковом словаре»¹³ й учнівські асоціації, спостерігаємо більш-менш повний збіг семантики. Для унаочнення у словниковому тлумаченні слова підкреслено вирази, що збігаються з асоціаціями учнів. Ті ознаки, які виділено курсивом, хоч і оцінюються в експерименті як одиничні, теж належать до типових, напр.: *мебель, дрова, ветви, ро́ща*:

«БЕРЕЗА, -ы; ж. 1. Лиственное дерево с белой (реже тёмной) корой и пахучими сердцевидными листьями. Карельская, карликовая б. Белая, кудрявая, плакучая б. (трад.-поэт.). 2. только ед. Древесина этого дерева; берёзовые дрова. Столик из берёзы. Бюро карельской берёзы. Топить берёзой. < Берёзка, -и; мн. род. -зок; ж. Уменьш.-ласк. Белоствольная, стройная б. Березонька, -и; мн. род. -нек, дат. -нькам; ж. Нар.-поэт. (1 зн.). * Белая березонька С зеленою косою (Некрасов). Берёзовый, -ая, -ое. Б-ые листья, ветви. Б-ая ро́ща. Б-ая шкатулка. Б. веник. Б-ые почки (используются в медицине как мочегонное средство). Б. сок (добываемый весной из берёз). Б-ая каша (шутл.; о наказании, первоначально — розгами)».

Якщо звернути увагу на ядро семантичного центру асоціативного поля й первинне словникове значення (умовно кажучи, ядро семантичного поля словникового тлумачення), можна побачити певні розбіжності, пор.: *береза* — *сок* (найчастотніша асоціація) і *береза* — *лиственное дерево* (первинне лексичне значення за словником). У мовній свідомості українських учнів відсутні такі атрибутивні поняття, як *карельская, карликовая (береза)*, вираз *березовая каша* — більш характерні для свідомості росіян.

Прикметно й те, що українські діти знають про символічне значення цього слова: воно асоціюється з Росією, хоча в жодному із тлумачних словників російської мови ми не знайшли цієї культурної конотації. На неї вказують лише крайнознавчі довідники, де *береза* описується як практично національне дерево Росії, де росте 40 видів берез. З неї традиційно будують будинки, топлять печі, кору берези (бересту) використовують для виготовлення домашнього начиння, а колись плели взуття — лапті. Відомі березові віники, березовий сік. Береза увійшла до багатьох народних ритуалів: наприклад, дівчина, що хотіла вийти заміж, прикрашала двері свого будинку гілками. Росіяни вважають, що перебування в березовому лісі очищає душу.

Береза стала символом Росії, таким самим, як калина для України.

¹² Потебня А. А. Эстетика и поэтика.— М., 1976.— С. 195.

¹³ Большой толковый словарь русского языка / Сост. и гл. ред. С. А. Кузнецов.— СПб., 2000.— 1536 с.

Не дивно, що для українських школярів символічне значення слова *калина* (*калина* як *Україна*) в асоціаціях переважає; саме воно становить ядро асоціативно-семантичного поля (див. табл.), проте й інші семантичні ознаки, подані в тому ж словнику, також увиразнені респондентами:

«КАЛИНА, -ы; ж. 1. Кустарник сем. жимолостных, с кремовыми цветками и красными ягодами. 2. собир. Красные горьковатые ягоды этого кустарника. *Пирог с калиной.* < Калиновый, -ая, -ое. К. куст. К. листок. К. кисель».

Як бачимо, семантичне поле словникового тлумачення значно вужче, ніж подане українськими школярами. Практично таким самим воно є і в українському тлумачному словнику. Водночас було б несправедливо не відзначити культурні конотації цього слова в російській концептосфері. Відомими є такі російські пісні, як «Вот так калина, вот так малина», «Ой, цветет калина», «Калина красная». Посилив народний колорит цього образу письменник В. Шукшин у своєму кінофільмі «Калина красная». Наші учні побачили за цим словом значно ширше і глибше асоціативне поле: *калина* — це *Україна*, і тільки потім ідуть *ягода, красная, куст, кислая, варенье, полезная, горькая, чай, песня, вкусная, гроздь, малина, птицы, автомобиль, сердечки, косточки, сады, природа, сладкая, терпкая, маленькая, зеленая, красивая, болезнь, народная, рушник, рубашка, вышивка, оберег*, що, можливо, викликано об'ємнішим образом каліни у свідомості українців.

Дані експерименту виявляють розлогіші асоціативні поля, пов'язані зі словами *береза* і *калина*, ніж те уявлення, яке дає про них тлумачний словник російської мови. Цей факт важливий не лише для досліджень у галузі психолінгвістики, а й лінгводидактики: завдання формування комунікативної компетенції передбачає не вузьколінгвістичний підхід до слова, а ширший — енциклопедичний, культурологічний, країнознавчий. Якщо скористатися поділом асоціацій В. М. Телія на універсальні, національно-культурні й індивідуально-авторські (суб'єктивні)¹⁴, то можна зауважити, що українські школярі слово *калина* пов'язують з власне українськими реаліями і поняттями — *символ України, рушник, рубашка, вышивка, оберег*. Асоціація каліни з Україною є ядерною й настільки сильною, що має найбільше реакцій цього асоціативного поля — 12%. Частотність асоціації зі значенням культурної ідентифікації (*калина* — *Україна*) зумовлена тим, що це сполучення слів, належачи до ритуалізованого й художньо-образного дискурсу, має вже всі ознаки прецедентного тексту, тому й мислиться як стандарт у мовленнєвій і мисленнєвій діяльності учнів. Якщо порівняти учнівські реакції на слово *калина* з даними останнього «Українського асоціативного словника», то в ньому ядро формує асоціація *червона*, а національно-культурна асоціація — *Україна* — подана лише після слів *малина, дерево* (в асоціаціях осіб чоловічої статі) та після *дерево, малина, куш* (в асоціаціях осіб жіночої статі).

Реакцію *калина* — *Україна* можна вважати етнічно маркованою асоціацією, не пов'язаною з російськими культурними стереотипами, і такою, що зародилася в надрах українського соціокультурного і мовного простору. Якщо перекласти це мовою психології, то можна погодитися з О. О. Леонтьєвим, який стверджував, що в основі світобачення і світосприйняття кожного народу лежить своя система предметних значень, соціальних стереотипів, когнітивних схем. Тому свідомість

¹⁴ Телія В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. — М., 1996. — С. 25–26.

людини завжди етнічно зумовлена; бачення світу одним народом не можна звичайним «перекодуванням» перекласти мовою культури іншого народу¹⁵.

Асоціативна реакція учнів на слово *калина* засвідчила факт семантичної інтерференції, оскільки в російській мовній картині світу це слово-поняття має інший семантичний обсяг і відображає дещо інший бік цієї реальності. У зв'язку з цим проблема розбіжностей у мовній свідомості достатньо гостро стоїть у практиці викладання нерідної мови. При формуванні соціокультурної компетенції школяра значна роль має бути приділена не тільки спільному, а й специфічному, своєрідному, нехтування чим призводить до комунікативних невдач у міжкультурній комунікації. Бути культурно грамотним — це вміти користуватися вербальними і невербальними засобами так, щоб перебіг колективної й індивідуальної міжкультурної діяльності був успішним.

Крім типових й індивідуальних асоціацій, ядра, центра і периферії асоціативного поля, універсальних і культурно маркованих асоціацій, учені структурують поля і в інший спосіб, сприймаючи їх як особливу семантичну організацію — семантичний гештальт (за Ю. М. Карауловим), що увиразнює знання про навколишній світ, співвідносячи семантичну структуру зі структурою навколишньої дійсності. Як твердить Ю. М. Караулов, семантичний гештальт складається з кількох зон (їх кількість коливається в межах 7+/-2), що поєднують типові для даної мовної свідомості ознаки предмета чи поняття, яке відповідає імені поля (= стимулу)¹⁶, що й підтвердилося проведенням експериментом.

Подамо спочатку структуру уявлень школярів про березу, тобто згрупуємо їхні реакції за семантичними ознаками. Найбільший сектор поля становлять асоціації, що виражають відношення двох предметів — головного й похідного від нього (*сок* — 121 реакція, *дрова* — 1, *мебель* — 1 = 123 реакції). Далі подано асоціативні відношення, що кількісно зменшуються: родо-видові відношення (*дерево* — 50); ознака предмета (*черный и белый* (цвета) — 2, *черно-белая* — 4, *белый* — 1, *пятна* — 1, *зебра* — 1, *белая* (кора) — 1, *высокая* — 2, *стройная* — 6, *стройность* — 2, *тонкая* — 2, *худая* — 1, *большая* — 1, *живая* — 1, *запах* — 1 = 26 реакцій); відношення цілого й частини (*кора* — 6, *листья* — 5, *сережки* — 5, *почки* — 2, *ветки* — 1, *корни* — 1 = 20); оцінка предмета за зовнішнім виглядом (*красивая* — 3, *красота* — 7, *красавица* — 2 = 12); відношення культурної ідентифікації (*Россия* — 4, *Есенин* — 1, *девушка* — 1, *стража* — 1 = 7); просторові відношення (*мое окно* — 1, *березовая роща* — 1 = 2); ситуативно-тематичні відношення (*природа* — 1, *гнезда для птиц* — 1, *консервация* — 1 = 2); відношення темпоральності (*весна* — 1); відношення психологічного стану (*плакать* — 1).

Найчастотнішою реакцією в семантичному полі *калина* є відношення культурної ідентифікації (реакція *Украина* нараховує 34 реакції, *символ Украины* — 8, *символ* — 11, *песня* — 3, *украинец* — 1, *рушник* — 1, *рубашка* — 1, *вышивка* — 1, *оберег* — 1, *автомобиль* — 2, *малина* — 2, *народная* — 1 = 65), менш частотними є відношення ознаки предмета (*красная* — 26, *горькая* — 7, *кислая* — 10, *кислота* — 2, *кислость* — 1, *сладкая* — 1, *терпкая* — 1, *маленькая* — 1, *зеленая* — 1); ознаки предмета за цінністю (*полезная* — 2, *лечебная* — 1, *лечение* — 1, *лекарство* — 1, *витамины* — 1, *здоровье* — 2, *лечение* — 1 = 59);

¹⁵ Леонтьев А. А. Языковое сознание и образ мира // Язык и сознание: парадоксальная рациональность. — М., 1993. — С. 16–21.

¹⁶ Караулов Ю. Н. Национальные образы сознания в ассоциативной структуре слова // Национальный менталитет и языковая личность: Межвуз. сб. науч. тр. Перм. ун-та. — Пермь, 2002. — С. 3–17.

цілого і частини (*ягода* — 36, *гроздь* — 2, *сердечки* — 1, *косточки* — 1 = 40); родо-видові відношення (*куст* — 17, *дерево* — 3, *природа* — 1 = 21); предмета і похідного від нього іншого предмета (*варенье* — 9, *джем* — 4, *пирожки* — 1, *маска* — 1 = 15); ситуативно-тематичні відношення (*дедушка* — 1, *бабушка* — 1, *чай* — 6, *болезнь* — 1, *птицы* — 1, *снежири* — 1 = 11); оцінка предмета за зовнішнім виглядом і смаком (*кислятина* — 1, *красивая* — 1, *вкусная* — 3 = 5); просторові відношення (*сады* — 1).

Більшість реакцій має логіко-поняттєвий характер, за винятком оцінки предмета (*кислятина* — 1, *красивая* — 1, *вкусная* — 3 = 5) і його ознаки за цінністю (*полезная* — 2, *лечебная* — 1 = 3). Як відомо, процес оцінювання вважається суб'єктивним: будь-яка оцінка — позитивна чи негативна — дається певним суб'єктом і залежить від вільного вибору його поглядів та смаків, від того, отримує він насолоду чи відразу, має симпатію чи антипатію стосовно об'єкта. Незначна кількість оцінних асоціацій (*береза* — 12 реакцій; *калина* — 5) викликана не тим, що учні не вміють давати оцінок, а, ймовірно, тим, що оцінка «є найяскравішим виразником прагматичного значення»¹⁷ і завжди орієнтована на реципієнта: щоб той знав про ставлення мовця до предмета, події, ознаки. Процедура проведення асоціативного експерименту хоч і є різновидом комунікації, передбачає лише умовного адресата — того, хто результати експерименту аналізуватиме, реакції якого опитуваний не очікує, тому з прагматичного погляду навряд чи потрібно було учневі вдаватися до оцінок у такій ситуації. Таким чином, підтверджується теза Ш. Баллі про те, що людська думка постійно коливається між логічним сприйняттям та емоцією, ми або розуміємо, або відчуваємо; найчастіше наш погляд складається одночасно і з логічної ідеї, і з почуття. І хоча два елементи можуть поєднуватися в різних пропорціях, у кожному конкретному випадку переважає щось одне: або логічне сприйняття, або почуття. Відповідно наше висловлення в одних випадках має логічну доміную, в інших — емоційну¹⁸. Якщо Ш. Баллі говорить про емоції, а ми про оцінку, то це не суперечить одне одному: позитивні чи негативні емоції часто виникають як результат позитивної чи негативної оцінки.

Подані учнями оцінки також неоднорідні: при характеристиці берези йдеться виключно про позитивне бачення, точніше, про естетичну насолоду: *береза* — *красивая*, *красота*, *красавица*. Оцінка калини досить неоднорідна: за зовнішнім виглядом — *красивая*, за смаком — і *кислятина*, і *вкусная*, що є результатом вільного вибору з низки альтернатив.

Частининомвне вираження семантичного конструку таке: іменники — 416 (*береза*), 398 (*калина*), прикметників — 36 (*береза*), 60 (*калина*), займенників — 1 (*береза*), дієслів — 1 (*береза*). Така монотонна частининомвна репрезентація асоціацій має своє пояснення: наприклад, відсутність дієслів викликана обмеженими дієвими ознаками щодо цих представників рослинного світу. Відсутність числівників також можна зрозуміти — реакція *два*, *п'ять* чи *тисяча* була б абсолютно нелогічною для семантичної інтерпретації поля. Учені звертали також увагу на традиційно незначну кількість прислівників в асоціативних реакціях.

¹⁷ Арутюнова Н. Д. Типы языковых значений : Оценка. Событие. Факт.— М., 1988.— С. 5–6.

¹⁸ Балли Ш. Французская стилистика / Пер. с фр.— М., 1955.— С. 182.

Асоціації можна назвати природними класифікаторами поняттєвого змісту лексики. Уявлення й поняття у свідомості людини взаємопов'язані. Цей зв'язок ґрунтується на набутому досвіді і з більшою чи меншою точністю відтворює зв'язок між явищами об'єктивного світу. З часів Арістотеля виділяють асоціації за подібністю і за суміжністю, чи, користуючись термінологією Ф. де Соссюра,— парадигматичні й синтагматичні. Синтагматичні відношення представляють нормативну сполучуваність слів-понять: *берега* — *чорно-біла, стройна, тонка, більша, красива*; *калина* — *красна, горька, кисла, сладка, терпка, маленька, зелена, красива, вкусна, полезна*. Парадигматичні відношення є складнішими. Складність і неоднорідність парадигматичних відношень іноді викликає сумніви стосовно принципу семантичної спільності. Зокрема, Г. Щур зазначає, що зміст цього терміна до кінця не визначений, а вважати слова семантично близькими лише тому, що вони є асоціатами один до одного (*корова* — *коза*) чи мають спільні асоціати (*корова* — *молоко, трава*; *коза* — *молоко, трава*), недоцільно. Це стосується й слів, які асоціюються з родо-видовими відношеннями. Однак ідея наявності семантичної близькості між членами окремих асоціативних рядів не є вимислом і має під собою певне підґрунтя¹⁹. У межах парадигматичних асоціацій було виділено такі угруповання: *берега* — *дерево* (родо-видові відношення), *берега* — *кора, листя, сережки, почки, ветки, корни* (відношення включення), *берега* — *Россия, Есенин, стража, зебра* (ототожнення), *берега* — *красота* (оцінні відношення); *берега* — *весна, природа, запах, птахи* (тематичні відношення) і т. ін.; *калина* — *куст* (родо-видові відношення), *калина* — *ягода, гроздь, сердечки, косточки* (відношення включення), *калина* — *Україна, песня, оберег, автомобиль* (ототожнення), *калина* — *сад, птахи, снігири* (тематичні відношення).

Природно припустити, що ці відношення є відображенням угруповань у мовній свідомості учня, які при потребі в реальній комунікації активізуються: учень обирає потрібне слово (чи словоформу) з парадигми і пов'язує обране слово з іншим словом за законами певної мови. Таким чином, знання мови — це знання парадигматичних і синтагматичних відношень її одиниць. Коли ж узяти до уваги одну з таких одиниць — слово, то, як образно зазначав В. В. Морковкін, «життя слова відбувається на перехресті двох планів — парадигматичного і синтагматичного»²⁰, тому саме цим відношенням при формуванні лексичної компетенції варто приділяти належну увагу, зважаючи в тому числі на результати асоціативного експерименту, де парадигматичні відношення кількісно перевищують відношення синтагматичні.

Роль синтагматичних відношень у мовній свідомості важко переоцінити, вони значно полегшують побудову висловлення, бо ближче стоять до акту предикації. Асоціація *берега* — *струнка* може стати поштовхом для творення речення *Берега струнка*. Отримана реакція слугує предикатом стосовно стимулу — підмета. При цьому було б неправильно применшувати роль парадигматичних зв'язків. Цікаве експериментальне дослідження асоціативних процесів і породження висловлення здійснила І. Г. Овчинникова²¹. Отримані результати однозначно довели зв'язок асоціативних процесів і структурування висловлення.

¹⁹ Щур Г. С. Теория поля в лингвистике.— М., 1974.— С. 141–142.

²⁰ Морковкин В. В. Идеографические словари.— М., 1970.— С. 35.

²¹ Овчинникова И. Г. Ассоциации и высказывание. Структура и семантика : Учеб. пособие по спецкурсу.— Пермь, 1994.— 124 с.

Основним фактором, що впливає на структурно-семантичні особливості речення, є тип асоціації. Власне, це доводять і наші приклади, порівняймо різні типи асоціативних зв'язків і різні типи похідних від них речень. Так, асоціативна пара *калина — красная* може стати актом предикації *Калина красная*, відповідно, *калина — символ України: Калина — это символ Украины, калина — чай: Пью чай из калины*. У цих асоціаціях ми бачимо і відношення референції (*береза — высокая*), і відношення оцінки (*береза — красота*).

В основі розуміння значення слова лежить уявлення, що складається не лише з більш-менш об'єктивного образу берези чи калини, а й як обов'язковий компонент значення репрезентує через оцінку ставлення до них. Цікаво й те, що наведені учнями асоціації включають усі елементи, які можуть стати ключовими словами для створення текстів різних типів: опису, розповіді, роздуму.

Таким чином, і синтагматичні, і парадигматичні асоціації, й асоціативне поле зокрема у цілому демонструють «готовність» стати висловленнями, у свою чергу, висловлення — «готовність» стати текстом. Власне, асоціації — це потенційний матеріал для побудови текстів. Сам текст може мати заголовок, тотожний слову-стимулу. На думку Н. С. Болотнової, у межах діяльнісного підходу до слова як до одиниці комунікації, правомірно розглядати «асоціативне значення» слова як таке, що належить не тільки слову, а й свідомості комуніканта, саме тому, що воно має лінгвістичну основу й екстралінгвальну зумовленість²².

Текстотворчою потенцією асоціацій скористалися в лінгводидактиці, спеціально укладаючи на основі асоціативного поля тексти-примітиви, чи мікротексти²³. Використання таких текстів пропонується як прийом типології лексики, її семантизації, як ефективний засіб зіставного аналізу мовної свідомості представників різних лінгвокультур. Побудова мікротекстів на основі власних асоціацій є дієвим засобом для формування зв'язного мовлення і відтак сприяє розширенню й поглибленню різного типу компетенцій. Отримані асоціації можуть розглядатися як ключові слова для творення власних текстів. Таку діяльність можна поєднувати й з іншою: формувати вміння знаходити ключові слова-асоціати у творах письменників і таким чином знайомитися зі стратегією побудови тексту на основі асоціацій. При цьому корисно буде провести порівняльний аналіз ключових слів, створювати тексти-описи, розповіді, роздуми на основі асоціативних полів.

Звичайно, поширення й поглиблення мовної свідомості учнів про певний предмет чи явище — це основне завдання такої галузі прикладної лінгвістики, як лінгводидактика. Більшість новітніх підручників намагається подавати не тільки суто лінгвістичні знання (знання мовної системи), а пропонує формувати ширший набір компетенцій — крім мовної, ще й комунікативну, соціокультурну, стратегічну. Наприклад, у підручнику для 7-го класу в одному з підрозділів для розвитку мовлення подано низку текстів, об'єднаних заголовком «Во поле береза стояла...», куди ввійшов енциклопедичний коментар про це дерево, вірш, де в образній формі показано найтипівші ознаки берези, включено також країнознавчий текст з низкою прецедентних імен і виразів, пісня, а також текст ук-

²² Болотнова Н. С. Лексическая структура художественного текста в ассоциативном аспекте. — Томск, 1994. — С. 16.

²³ Хирева Л. Н. Использование лексических смысловых ассоциаций в практике преподавания русского языка как иностранного французским и американским учащимся : Дис. ... канд. пед наук. — М., 2004. — 426 с.

раїнською мовою про топольо для увиразнення ролі дерев у світосприйнятті українського і російського народів²⁴.

Проведений асоціативний експеримент показав, що діти мають достатні об'єктивно закріплені знання про цих представників рослинного світу, як енциклопедичні, так і культурологічні. Поданий аналіз асоціативних полів може розглядатися як модель мовної свідомості учнів, що дозволяє виявляти її опорні поняття та лакуни. Вивчення цієї моделі може посприяти й розв'язанню низки практичних завдань: при укладанні підручників і посібників, при комунікативному підході до навчання лексики, доборі навчальних текстів.

(Полтава)

N. F. BALANDINA

BIRCH AND GUELDER ROSE IN THE MODERN LINGUISTIC CONSCIOUSNESS
(based on a free associative experiment)

The linguistic consciousness of schoolchildren on the example of words *birch* and *guelder rose* on the materials of associative experiment is studied in the article. The main aim of the research is analysis of associative fields, searching for patterns in associative relationships, as well as reflexes of universal and national-cultural elements in associative semantic structure of word-stimulus.

Key words: associative experiment, associative field, linguistic consciousness.

²⁴ Русский язык. 7 кл. : Учебник для общеобразов. учеб. заведений с укр. яз. обучения / Баландина Н. Ф., Дегтярева К. В., Лебедева С. А. ; Под ред. Н. Ф. Баландиной. — К., 2007. — С. 259–266.